

«СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА» ТА «СИСТЕМА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ»: ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Риндюк В. І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії права,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

У статті розглядається проблема визначення та співвідношення таких понять, як «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів». Зазначається, що з огляду на таку ознаку зазначених понять, як збірність, перспективним напрямом подальших наукових пошуків для уточнення змісту цих понять є вивчення їх складників, а саме понять закону та нормативно-правового акта.

В статье рассматривается проблема определения и соотношения таких понятий, как «система законодательства» («законодательство») и «система нормативно-правовых актов». Отмечается, что с учетом такого признака указанных понятий, как собирательность, перспективным направлением дальнейших научных поисков для уточнения содержания этих понятий является изучение их составляющих, а именно понятий закона и нормативно-правового акта.

The problem of the definition and correlation of such concepts as “system of legislation” (“legislation”) and “system of normative legal acts” was examined in this article. It was noted that based on such a sign of these concepts as collection, a perspective direction for further scientific research to clarify the content of these concepts is the study of their constituents, namely, the concepts of the law and the normative legal act.

Ключові слова: система законодавства, законодавство, система нормативно-правових актів, закон, нормативно-правовий акт.

Постановка проблеми. В юридичній науці та практиці широко використовуються два на перший погляд тотожних поняття без чіткого визначення їх змісту, а, відповідно, і співвідношення між ними: «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів». В одних підручниках із теорії права розглядається тільки поняття законодавства (системи законодавства) і не згадується дефініція «система нормативно-правових актів» [1, с. 188–194], а в інших, навпаки, розглядається «система нормативно-правових актів» і відсутнє поняття «система законодавства» («законодавство») [2, с. 173]. Так, система законодавства визначається як цілісна, внутрішньо узгоджена сукупність чинних нормативно-правових актів [1, с. 188]. Відповідно, система нормативно-правових актів – сукупність ієрархічно взаємопов’язаних актів, які приймаються компетентними правотворчими органами (суб’єктами владних повноважень) [2, с. 173].

Варто зазначити, що самі поняття «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів» не мають однозначного розуміння у колі науковців. Відповідно, таке паралельне використання двох різних термінів задля позначення одного й того самого правового явища робить актуальними питання щодо уточнення змісту зазначених понять, а також встановлення чіткого співвідношення між ними.

Терміни «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів» є часто використовуваними в юридичній сфері, отже, наявна значна кількість наукових досліджень, присвячених цим питанням. Серед публікацій, на яких ґрунтується це дослідження, варто назвати роботи таких науковців, як О.І. Ющик, М.І. Козюбра, М.Д. Савенко, С.В. Бобровник, О.Ф. Скакун, Л. Андрусів тощо.

Сучасний рівень розробки проблеми дає змогу дійти висновку, що і поняття «система законодавства» («законодавство»), і поняття «система нормативно-правових актів» є збірними поняттями, тобто визначаються за допомогою логічного прийому визначення поняття через перерахування шляхом казуїстичного перерахування їхніх складових елементів. На збірність цих понять, зокрема, вказує використання у словосполученнях слова «система», що тлумачиться як сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об’єднаних за спільною ознакою, призначенням [3, с. 1320].

Щодо слова «законодавство», яке використовується як синонім словосполучення «система законодавства», то його етимологічний та семантичний аналіз, тобто дослідження походження та значення слова «законодавство», дає змогу дійти таких висновків. Слово «законодавство» є спільно-кореневим зі словом «закон», отже, ці слова пов'язані загальним лексичним значенням. При цьому іменник «законодавство» є збірним іменником, тобто іменником, що виражає сукупність (множинність) однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле. Словотвірне значення у збірних іменниках виражається відповідними суфіксами, зокрема суфіксом -ств(о) [4, с. 183]. Таким чином, якщо виходити зі словотвірного лексико-граматичного значення збірності слова «законодавство», то законодавство – це сукупність (система) законів.

Отже, визначаючи систему законодавства та систему нормативно-правових актів як сукупність їхніх складових елементів, можна зазначити, що система нормативно-правових актів – це система (сукупність) нормативно-правових актів, а система законодавства (законодавство) – система (сукупність) законів. Останні твердження не викликають заперечень в юридичній літературі. Основна дискусія відбувається навколо питання, які саме складники, тобто які саме нормативно-правові акти або закони, охоплюються названими поняттями. При цьому варто звернути увагу на те, що якщо поняття «нормативно-правовий акт» розуміється переважно однозначно в юридичній літературі, то щодо розуміння поняття «закон» така однозначність відсутня.

Мета статті – дослідити зміст понять «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів», а також співвідношення між ними в юридичній науці та практиці, та, проаналізувавши результати дослідження, обґрунтувати власний підхід до вирішення зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу. Щодо поняття «законодавство», то ситуація, що склалася з визначенням останнього, відображена, зокрема, в одному з підручників із теорії права. Так, О.Ф. Скакун пише, що поняття «система законодавства» («законодавство») не має однозначного визначення і є кілька розумінь. «Широке розуміння» – це система не тільки власне законів, а й усіх джерел (форм) офіційно встановленого об'єктивного права: підзаконні акти, що приймаються президентом, урядом, міністерствами та іншими органами держави, тобто система усіх нормативно-правових актів держави й органів місцевого самоврядування, включаючи акти нижчого рівня (локальні акти). «Вузьке розуміння» – система всіх чинних законів певної держави, упорядкованих певним чином, а також міжнародних договорів, затверджених (ратифікованих) законами Верховної Ради. «Серединне розуміння» (між широким і вузьким) – система нормативно-правових актів вищих органів державної влади: закони і підзаконні акти парламенту, президента, уряду (таке розуміння законодавства висловив Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 09.07.1998 р. (справа про тлумачення терміна «законодавство») стосовно трудового законодавства [5, с. 312]. Водночас в окремій думці судді Конституційного Суду України М.Д. Савенко (до справи про тлумачення терміна «законодавство») зазначається, що своїм Рішенням Конституційний Суд України не тільки не зняв непорозуміння в застосуванні терміна «законодавство», а, навпаки, ускладнив його та дав звужене тлумачення цього терміна порівняно з практикою його застосування [6].

Таким чином, проблема полягає в відсутності однозначності щодо питання, які саме нормативно-правові акти (або інші форми права, наприклад, міжнародні договори) включати до останнього. Зокрема, з цього приводу в Рішенні Конституційного Суду України (справа про тлумачення терміна «законодавство») від 09.07.1998 р. зазначається, що термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує і Конституція України (ст.ст. 9, 19, 118, п. 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони, в інших, передусім кодифікованих, до поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Справді, одні автори обґрунтовують думку, що поняттям законодавство охоплюються тільки закони України, тобто нормативно-правові акти, що мають вищу юридичну силу. Зокрема, М.Д. Савенко пише, що якщо виходити з лексичного значення терміна «законодавство», його граматичної ознаки «збірність», то можна дійти висновку, що це закони (сукупність законів), які прийняв відповідний повноважний орган. Конституція України закріпила принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову і визначила функції кожної гілки влади. Єдиним органом, до повноважень якого належить прийняття законів, є Верховна Рада України. Отже, під терміном «законодавство» необхідно розуміти сукупність законів, прийнятих Верховною Радою України [6].

Найбільш поширеним розумінням поняття «законодавство» є уявлення про останнє як сукупність (систему) всіх нормативно-правових актів, прийнятих суб'єктами правотворчості: поняття «законодавство» охоплює всі нормативно-правові акти, які прийняті суб'єктами правотворчості в межах

компетенції та на основі Конституції України [7, с. 6]; система законодавства є ієрархічною та субординаційною сукупністю нормативно-правових актів, які пов'язані між собою та, взаємодіючи, регулюють суспільні відносини [8, с. 182]; система законодавства є системою всіх виданих і впорядкованих державними органами, безпосередньо народом або уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів (законів та підзаконних нормативно-правових актів) [9, с. 397] тощо.

Ще одним варіантом розуміння поняття «законодавство» є включення до останнього, крім всіх нормативно-правових актів, також міжнародних договорів. Очевидно, що таке трактування поняття «законодавство» виходить зі ст. 9 Конституції України, в якій зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Наприклад, Н.С. Хомюк висловлює думку, що нині поняття «система законодавства» (як сукупність усіх нормативно-правових актів певної держави) є застарілим, характерним для попередньої радянської правової системи, в якій нормативно-правовий акт був основним і чи не єдиним джерелом права, та не відповідає реаліям сьогодення. Натомість вагоміше місце в поняттєво-категоріальному апараті посідає поняття «система джерел права» як комплекс взаємопов'язаних і взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах та утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання в будь-якому суспільстві. На думку автора, сьогодення потребує іншого бачення системи нормативно-правової регламентації. Сучасні нормативно-правові комплекси регламентації суспільних відносин у різних правових системах світу, зокрема Україні, є різноманітнішими: і нормативно-правові акти, і нормативно-правові договори, і нормативно-правові прецеденти, і правові звичаї, і правові доктрини, і принципи права. Така система джерел права є поліструктурним утворенням і може включати в себе підсистему нормативно-правових актів (відповідно, у межах цієї підсистеми виокремлюється система законодавства та система підзаконних нормативно-правових актів як складові її частини), підсистему нормативно-правових договорів, прецедентну, звичаєву підсистему тощо [10, с. 36–37]. У цьому разі поняття «система нормативно-правових актів» є ширшим за поняття «система законодавства», відповідно, система нормативно-правових актів включає в себе систему законодавства як систему (сукупність) законів України.

Проаналізувавши вищенаведене, можна дійти висновку: якщо визначати поняття «законодавство» як систему нормативно-правових актів, останнє по суті отожднюється з поняттям «система нормативно-правових актів». Отже, виникає питання щодо співвідношення цих понять. У ст. 1 проекту закону України «Про нормативно-правові акти» (№ 7409 від 30.11.2010 р.) [11] визначено і поняття «законодавство України», і поняття «система нормативно-правових актів». Так, законодавство України – утворена на ієрархічній основі система нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. Відповідно, система нормативно-правових актів – це взаємопов'язана сукупність нормативно-правових актів, яка ієрархічно структурована від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили та взаємозалежна щодо актів однакової юридичної сили. Проаналізувавши запропоновані визначення, можна дійти висновку, що поняття «законодавство» є ширшим за поняття «система нормативно-правових актів» та законодавство складається з системи нормативно-правових актів та системи міжнародних договорів. Водночас у цьому ж проекті Закону до другого читання (17.10.2012 р.) термін «законодавство» вже не визначається, і в ст. 1 залишається тільки попереднє визначення терміна «система нормативно-правових актів». Далі в ст. 7 уточнюється поняття системи нормативно-правових актів шляхом перерахування нормативно-правових актів, які охоплюються цим поняттям. При цьому термін «законодавство» багаторазово використовується в тексті проекту без визначення його змісту.

Щодо визначення поняття «система нормативно-правових актів» Л. Андрусів пише, що систему нормативно-правових актів розглядають як цілісну впорядковану сукупність груп нормативно-правових актів, розподілених залежно від визначених критеріїв. При цьому необхідно розуміти, що система нормативно-правових актів – це система, об'єктивно зумовлена наявною системою суспільних відносин, формою та устроєм держави й режимом правління. Якщо дуже спростити, то систему нормативно-правових актів України становлять закони України й підзаконні нормативно-правові акти України. Однак, на перший погляд, таке просте твердження викликає неоднозначне розуміння та дискусії [12, с. 128].

Зміст поняття «система нормативно-правових актів» видається очевидним – це система (сукупність) всіх нормативно-правових актів. Система нормативно-правових актів України визначається чинним законодавством України і, відповідно, складається з: Конституції (Основного Закону України), що має найвищу юридичну силу (ст. 8 Конституції України), законів України (ст. 91 Конституції України), постанов Верховної Ради, які містять положення нормативного характеру (ст. 91 Конституції України; ст. 138 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р.), указів Президента України (ч. 3 ст. 106 Конституції України, п. 3 Указу Президента України «Про Положення

про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України» від 15.11.2006 р.), постанов Кабінету Міністрів України (ч. 1 ст. 117 Конституції України, ч. 2 ст. 49 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р.), наказів міністерств (ст. 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р.), актів місцевих державних адміністрацій (ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р.), актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 144 Конституції України; ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р.). Також варто згадати декрети Кабінету Міністрів України, що були прийняті відповідно до делегованих законодавчих повноважень на підставі Закону України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» від 18.11.1992 р.

Водночас потребує уточнення ціла низка питань щодо того, які саме правові акти є нормативно-правовими, а отже, включаються до системи нормативно-правових актів. Так, у теорії права поняття нормативно-правового акта визначається практично однозначно: це офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженими на це суб'єктами нормотворчості у визначеній формі та за встановленою процедурою, спрямований на встановлення, зміну або скасування норм права [1, с. 195]. Разом із тим, наприклад, Л. Андрусів до системи нормативно-правових актів включає, зокрема, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністерств та накази центральних органів виконавчої влади й інші нормативно-правові акти, що ними приймаються, які стосуються прав та обов'язків людини і громадянина [12, с. 130–131]. А в ст. 49 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р. зазначається, що у формі розпоряджень видаються акти Кабінету Міністрів України з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань; в ст. 23 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р. зазначається, що центральний орган виконавчої влади видає накази організаційно-розпорядчого характеру, тобто останні не є нормативно-правовими актами. Ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р. не уточнено характер (нормативний або організаційно-розпорядчий) актів місцевих державних адміністрацій (розпоряджень голів місцевої державної адміністрації та наказів керівників структурних підрозділів). Аналогічне можна зазначити і щодо актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Таким чином, склад системи нормативно-правових актів залишається мало визначеним та потребує уточнення, можливо, закріплення переліку складників на рівні закону, як це було запропоновано в проекті закону «Про нормативно-правові акти» (№ 7409) [11].

Щодо поняття «система законодавство» («законодавство») як сукупності (системи) законів, то для розкриття змісту останнього визначальним, на думку автора статті, є з'ясування змісту поняття «закон». Слово «закон» є багатозначним, має п'ять значень: 1) встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу; 2) загальноприйняте, усталене правило співжиття, норма поведінки; 3) основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, що впливають із самої суті справи; 4) об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності; закономірність; 5) сукупність догм (основних положень) якої-небудь релігії, віровчення [3, с. 396–397].

Однією з основних сфер використання слова «закон», звичайно, є юридична наука та практика. Однак і в сфері права відсутнє однозначне розуміння поняття «закон». Юридичні словники тлумачать термін «закон» у двох значеннях: 1) як нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини; 2) в широкому сенсі – як нормативно-правові акти загалом; всі встановлені державою загальнообов'язкові правила [13, с. 284]. Звернено увагу на неоднозначність терміна «закон» і в навчальній літературі з теорії права. Зокрема, зазначається, що у вузькому розумінні – це акт вищої юридичної сили, прийнятий органом законодавчої влади або шляхом всенародного голосування, в широкому – будь-яке джерело права. У визначенні К. Маркса і Ф. Енгельса, в якому право розглядається як воля, зведена в закон, цей термін, вжитий у широкому розумінні, містить у собі і нормативний акт, і судовий прецедент, і санкціонований звичай. Звести волю в закон означає надати їй загальнообов'язкового значення, юридичної сили, забезпечити державний захист [14, с. 279–280]. Іноді закон розглядається в найширшому розумінні – як синонім поняття права, а точніше, законодавства. Законами називають всі нормативно-правові акти (їх сукупність), які виходять від держави в особі всіх її нормотворчих органів. Однак набагато частіше використовується поняття закону у вузькому його розумінні як нормативно-правового акта, прийнятого вищим представницьким органом держави в особливому законодавчому порядку, який має вищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини [15, с. 514–515].

Б.С. Шалютін, досліджуючи ситуацію, що склалася з розумінням поняття «закон», пише, що категорія закону здається багатьом ясною та визначеною, однак насправді така думка є хибною; тут назріла необхідність ґрунтовного категоріального аналізу. Прийнято вважати, що є два основних значення поняття «закон». Перш за все, це фундаментальна загальнонаукова категорія – необхідний, істотний, стійкий, повторюваний зв'язок між явищами (закономірність). У такому розумінні

говорять про закони природи, суспільства, мислення тощо. Друге значення в різних енциклопедіях і словниках наводиться з позначкою «юр.» (юридичний). Виходить досить дивна ситуація. Математичний і логічний, фізичний, хімічний і біологічний, навіть економічний, соціологічний та історичний закони – це одне (варіації, модуси одного), а юридичний – щось принципово інше. Тут ми маємо або якесь термінологічне непорозуміння (яке має бути проясненим), або реальну проблему, яка потребує вирішення [16, с. 79].

На думку автора, визначаючи поняття «законодавство» як сукупність (система) законів, необхідно виходити з найбільш загального філософського розуміння поняття закону як закономірності, а не підмінювати поняття закону поняттям «нормативно-правовий акт» або поняттям «закон України», як це і відбувається. Закон у сфері права треба розглядати як один із видів соціальних законів взагалі – необхідних, істотних, стійких, повторюваних зв'язків між елементами системи суспільних відносин (економічних, моральних, релігійних, політичних, правових (по-іншому, юридичних) та ін.). Економічні, моральні, релігійні, політичні, і відповідно, правові закони – це різні правила, норми, положення, приписи, вимоги, що регулюють поведінку людей у відповідних сферах. О.І. Юцик із позицій діалектичної теорії права (так автор називає свою концепцію праворозуміння) трактує поняття правового закону як одного з видів закону поведінки (поряд з іншими його видами – моральним законом, законом Божим тощо), зважаючи на логіку визначення поняття через найближчий рід і видову відмінність, чого уникає підхід до визначення цього поняття з розрізненням права та закону. Він визначає правовий закон як свідомо виражену законодавцем із точки зору необхідності певних відносин, внутрішньої сутності цих відносин народну волю, внутрішній закон цих відносин, сформульований як свідомий позитивний закон людської поведінки, що відображає сутність певних відносин [17, с. 216–217, с. 223]. Таким чином поняття «система законодавства» («законодавство») варто розглядати як систему (сукупність) правових законів. А подальші наукові пошуки для з'ясування змісту поняття «система законодавства» («законодавство») варто здійснювати в напрямі дослідження правового закону як одного з видів соціальних законів.

Висновки. На думку автора статті, система законодавства (законодавство) є системою (сукупністю) законів, де під поняттям «закон» варто розуміти юридичний закон взагалі як встановлене державою загальнообов'язкове правило поведінки людей, а не закон України як форму нормативно-правового акта Верховної Ради України. Відповідно, система нормативно-правових актів є системою (сукупністю) нормативно-правових актів, що визначені чинним законодавством України.

Отже, з метою уточнення змісту понять «система законодавства» («законодавство») та «система нормативно-правових актів» як збірних категорій перспективним напрямом подальших наукових пошуків є дослідження їхніх складників: закону та нормативно-правового акта відповідно. При цьому, вивчаючи поняття закону у сфері права, варто виходити з розуміння останнього як різновиду соціального закону взагалі, тобто враховувати їх родово-видове відношення. Щодо нормативно-правового акта, то потребує уточнення питання, які саме правові акти, що приймаються органами державної влади або місцевого самоврядування, є нормативно-правовими, а отже, входять до складу системи нормативно-правових актів.

Література:

1. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
2. Загальна теорія права : Підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Скаун О.Ф. Теорія права і держави : Підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
6. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М.Д. у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство»). *Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України*. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/391> (дата звернення: 01.02.2019).
7. Бобровник С.В. Богініч О.Л. Система законодавства України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. Київ : Наукова думка, 1994. 121 с.
8. Элементарные начала общей теории права : учебное пособие / И.В. Гойман-Калинский, Г.И. Иванец, В.И. Червонюк; под общ. ред. В.И. Червонюк. Москва : КолосС, 2003. 544 с.

9. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
10. Хомюк Н.С. Співвідношення поняття системи джерел права із суміжними поняттями. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 36–38.
11. Проект Закону про нормативно-правові акти № 7409 від 01.12.2010 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39123 (дата звернення: 01.02.2019).
12. Андрусів Л. Теоретико-правові засади системи нормативно-правових актів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 128–131.
13. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид, переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
14. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави та права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
15. Марченко М.Н. Теория государства и права : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, изд-во Проспект, 2004. 640 с.
16. Шалютин Б.С. Закон и закон (юр.). *Государство и право*. 2007. № 4. С. 79–83. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/other/article150.html> (дата звернення: 01.02.2019).
17. Ющик А.И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. Киев : Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. 768 с.